

УДК 94 (477.65) "11/13"

ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XII - XIV СТ. (у контексті наслідків Синьоводської битви 1362 р.)

Світлана БІЛЯЄВА (Київ)

У дослідженні на основі археологічних матеріалів проаналізовані питання політичного, економічного та культурного життя населення південноруських земель впродовж XII – XIV ст.

Ключові слова: південноруські землі, феодализм, монгольська навала, ремесло, культура.

В исследовании на основе археологических материалов проанализированы вопросы политического, экономического и культурного жизни населения южнорусских земель в течение XII – XIV вв.

Ключевые слова: южнорусские земли, феодализм, монгольское нашествие, ремесло, культура.

In the research based on archaeological material, the question of political, economic and cultural life of the population of the south rus lands during XII – XIV century are analyzed.

Key words: South rus land, feudalism, the Mongol invasion, craft, culture.

Історико-культурний процес на території південноруських земель у XII – XIV ст. залишається одним із недостатньо вивчених етапів історії України. Перехідний характер доби, сукупність дії потужних чинників внутрішнього та зовнішнього характеру зумовили становище та перспективи суспільного розвитку. Протягом тривалого часу погляди істориків щодо політичних форм існування земель на різних етапах періоду суттєво відрізнялися. Починаючи з визначення становища в XII ст., були спірні питання щодо розвитку державності – єдиної, чи окремих незалежних князівств, розпаду Київської Русі принаймні із середини XII ст. чи федеративного устрою, як закономірного переходу на наступну стадію розвитку – феодального роздроблення із збереженням політичної і культурно-історичної ролі Києва [33, с. 208 – 211]. Підсумовуючи висновки попередників П.П. Толочко зазначив, що, як і в інших країнах Європи, “роздроблена структура політичної влади” визначила нову стадію феодализму, при якій продовжували існувати старі інститути державної влади. Вони були віддзеркаленням політичної влади, “заснованої на принципах федералізму”. Саме “в межах федеративного устрою знаходять пояснення і різні форми співправління на київському столі” [33, с. 223].

Дискусійний характер багатьох питань нелегкого періоду розвитку України, ускладненого монгольською навалою, перетвореннями литовського часу з одного боку, та нова джерельна база досліджень, яка склалася з накопиченням чисельних археологічних матеріалів, потребують подальшого комплексного аналізу чинників історико-культурного розвитку, деякі з яких ми спробуємо розглянути.

XIII ст. характеризується низкою значних подій у розвитку Євразії в цілому. На його початок припадає захоплення хрестоносцями Константинополя в 1204 р., що суттєво змінило ситуацію в Малій Азії і вплинуло розвиток Візантії. На іншому полюсі майбутніх великих змін проголошення в 1206 р. Монгольської імперії, яка розпочинає завоювання світового масштабу.

Для південноруських земель початок XIII ст. відмічений спробою реалізації моделі централізованої держави Романом Мстиславичем, що мала надати нове дихання державотворчим процесам у Південній Русі.

Важливі зміни відзначаються в економічному розвитку. У її провідному секторі – аграрному відбуваються перетворення, що мали значення не лише в першій половині XIII ст., а й у подальшу її розвитку. Це формування комплексного господарства, еталоном у формуванні якого був лісостеповий регіон. [31, с. 70 – 94; 8, с. 32 – 37]. Тут у концентрованому вигляді проявилися найхарактерніші тенденції епохи. Технічний рівень землеробства наближався до спроможності оранки важких чорноземів [5, с. 37– 47; 6, с. 80 – 86]. Формується нова структура розташування сільських поселень – збільшується чисельність поселень вододільного типу, розбудовуються малодвірні поселення, зростає наземне житлобудівництво.

У системі розселення Південної Русі важливе значення мала мережа міст за прирічковою системою формування. Напередодні монгольської навали тут нараховувалося 116 міст. З них у Київській землі – 45, на Чернігівщині – 46, на Переяславщині – 25 [3, с. 27].

Продовжується розвиток різних галузей ремесла. Розвинута сфера чорної металургії та металообробки забезпечувала всі сфери життя населення різноманітними знаряддями й предметами побуту. Характерними рисами були розмаїття прийомів обробки металів, функціональний підхід, доцільність і раціональність застосування певного технологічного циклу операцій, високий рівень стандартизації, якості інструментів.

Загальновідомими рисами розвитку кольорової металургії був світський характер виробів, високий художній рівень виготовлення прикрас з коштовних металів (колти, підвіски, браслети, персні) та оздоблення (зернь, скань, філігрань, емалі, золочення). Поряд зі сферою престижних коштовностей надзвичайно зросла сфера масового вжитку спрощених виробів. Асортимент і техніка виготовлення прикрас з використанням “імітаційних форм” у першій половині XIII ст., на думку дослідників [31, с. 123; 18; 29], вказують на їхнє призначення у широкому демократичному середовищі. Відбувалися і певні спроби засвоїти елементи західноєвропейської культури, що розпочалися в XII ст. і були продовжені в XIII ст. [1, с. 266].

Крім місцевого виробництва, відбувався імпорт виробів з чорних і кольорових металів. Це церковний утвір з Візантії, вироби майстрів з Волзької Булгарії, металеве начиння та предмети військового обладунку зі Сходу (Сирія, Іран, Середня Азія) та країн Західної Європи. Активний північно-східний напрям контактів Русі відбувається з Волзькою Булгарією [24, 1997].

В асортименті гончарної продукції залишається тарний, кухонний, столовий посуд та посуд спеціального призначення: лампадки та світильники. У першій половині XIII ст. відбувається еволюція напливу краю вінця та профілю горловини горщиків, збільшення кількості посудин із покриттями [3, с. 67 – 77]. За технологією оздоблення посуду представлений керамікою без поливи та з поливою, серед якого переважають горщики та миски. Також є великі глеки, відкриті чаші, бокали та чашки. Художньо-декоративні вироби представлено писанками, іграшками, глазуrowаними плитками для облицювання стін і підлоги храмів, князівських палаців, а також у боярських садибах [22, 1967; 23, с. 11, табл. VI].

У XII – першій половині XIII ст. імпорт візантійських амфор, а відповідно й товарів, які транспортувалися в них, збільшився в 1000 разів [13, с. 14]. Збільшення попиту на товари, що постачалися в амфорах (вина, масла, прянощі, нафтопродукти) водночас є свідченням зростання різноманітних потреб економіки, попиту серед представників різного соціального статусу:

князів, бояр, мешканців міст і сіл, церков і монастирів. Другою групою тарної кераміки спеціального призначення були сфероконуси, які потрапляли на територію Русі з Волзької Булгарії, країн Близького та Середнього Сходу, Закавказзі та Середньої Азії [14, с. 363; 15, с. 174 – 177].

У першій половині XIII ст. спостерігається масове ввезення у Південну Русь побутового і парадного столового посуду з Візантії. У XII – першій третині XIII ст. загальний імпорт полив'яної візантійської кераміки зростає в 10 разів [13, с. 14]. Престижний посуд користувався попитом у князівських, боярських будинках, садибах заможних міщан, а також у церковно-монастирському побуті [13, с. 10 – 11]. Крім того, трапляються сирійські напівфаянси з розписом люстром, окремі зразки іранських люстрових фаянсів, єгипетська та іранська люстрова кераміка, кераміка Закавказзя, Середньої Азії та Волзької Булгарії [14, с. 362 – 363].

Наприкінці XII – першій половині XIII ст. в монументальній архітектурі Подніпров'я поступово розвивається новий стиль, який відповідає початку готичного стилю, на відміну від романського. Щодо особливостей скульптурного декору монументальної архітектури, то стиль орнаментального різьблення, сюжети та композиції мають аналогії у прикладному мистецтві XII – XIII ст. (колти, браслети). В орнаментальному стилі були й західні, і східні джерела впливу, зокрема сельджуцького.

Втрата лідерства Візантії сприяла визволенню “енергії місцевого розвитку”, орієнтації на культуру Заходу. Проте не тільки культура Заходу вплинула на процес стильового перелому давньоруської культури [1, с. 265]. Але на заваді прогресу стояла архаїчна організація виробництва, що позбавляла Русь перспектив його модернізації та європеїзації. “Неєвропейська” структура ремісничо-художнього виробництва Русі постала нездоланною перешкодою для участі в європейському русі [1, с. 266]. На відміну від Італії, де цехова організація ремісництва з'являється вже в X ст., та інших країн, де вона поширилась у XI – XIII ст., структура ремісництва Русі була позбавлена найважливішої класичної для Європи традиції. Незважаючи на те, що на Русі були зроблені деякі кроки на шляху до реальної цехової організації, західноєвропейські традиції поширюються лише наприкінці XIV ст. після Кревської унії Литви та Польщі (1385 р.) у Галичині та під час перебування Закарпаття в складі Угорського королівства. У кінці XV ст. ці традиції поширюються серед ремісників міст Волині, Київщини та Західного Поділля, з орієнтацією українських земель на захід.

Рівень розвитку господарського комплексу Південної Русі на першу половину XIII ст. був достатнім для забезпечення розвитку потенційних і реальних сфер торгівлі. В організації торговельних стосунків і в постачанні товарів на зовнішній ринок усе більшого значення набували купецькі корпорації, які пов'язувалися торгівлею певним видом товару, володінням спеціальними приміщеннями для накопичення та зберігання товарних партій, місцем торгу, розростання колоній іноземних купців. Руське купецтво почало втрачати свої пріоритети ще до монгольської навали, внаслідок перетікання капіталу від руських купців до іноземних, зосередженню його за межами Русі. Після поразки 1223 р. на р. Калка чимало руських купців та багатих людей переправилися на кораблях у Малу Азію, щоб зберегти свої статки [32, с. 63]. Місце руських купців поступово почали займати представники інших етносів. На думку Л.В. Томілович, послаблення “русського етнічного елементу серед купецтва в XII – XIII ст. започаткувало певну традицію”, яка збереглася і посилилася надалі [35, с. 216].

Завершення стадії федеративного устрою, основні економічні надбання якої зазначені вище, за найбільш розповсюдженим висновком в історичній

літературі, відбувається внаслідок монгольської навали. Проте залишається багато не визначених, або не зовсім визначених питань щодо політичних, адміністративних, економічних та культурно-історичних умов існування південноруських земель, які потрапили до Золотої Орди. Їх князі повинні були підтверджувати дозвіл на правління у відповідних землях, платити податки, але в той же час представляти політичну владу, структурні одиниці оподаткування, адміністративного устрою та господарства. Південноруські князівства продовжували бути носіями давньоруських традицій, певною ланкою між минулим і майбутнім України.

Як відомо, у другій половині XIII ст. зберігається й поняття Руської землі, до якої входять окремі князівства. Згадаємо, як це відображено в деяких повідомленнях літопису у зв'язку з принизливими поїздками руських князів в Орду.

1243 р. – Великий князь Ярослав іде до Батия. Батий пошанував його та мужів, які прибули з ним та відпустив із такими словами : “Ярославе, будь ти найстаршим всім князям в Руському язиці” [26, Стб. 470].

1249 р. – Олександр Ярославич отримує дозвіл на “великое княжение на Киев и на всю Русскую землю”; а Андрей, його брат, на Володимир [27, с. 395 – 396]. Під 1251 роком згадуються князі Північних земель. Під 1256 – 1257 рр. згадується вся Руська земля та окремі північні князівства в різних літописних списках.

Починаючи з 1259р. і до 1346 р. у літописних повідомленнях щодо поїздок князів в орду згадується Руська земля, руські князі, але мова іде про Північні князівства. Лише під 1349 р. у Новгородському літописі є повідомлення про взяття Краківським королем Волинської землі, завдяки лестошам, а також про запровадження католицької віри [28, с. 279].

Як вказує П.П. Толочко, “Родова назва “Русь” присутня в усьому: в означенні землі, країни, держави, народу, мови і навіть віри”, що є “незаперечним доказом безперервності історичного розвитку населення Південної Русі від слов'яно-русських часів до періоду пізнього середньовіччя [34, с. 13].

У політичному, соціально-економічному плані, розвитку матеріальної та духовної культури оцінку періоду XIII – XIV ст. іноді важко визначити за подіями зовнішньополітичного характеру. Їх масштабність інколи заважає зрозуміти, що насправді сталося у внутрішньому світі південноруських земель, і які етапи пройшло давньоруське суспільство після монгольської навали, після Синьоводської битви.

Встановлення режиму політичного та соціально-економічного пригноблення внаслідок воєнних акцій монголів у середині XIII ст. мало катастрофічний характер для розвитку руських князівств. За масштабами загарбання, охоплення території та ступенем нищення акції монголів були не подібним кочівників, зокрема поло до попередніх набігів кочовики, зокрема половців. Таких величезних втрат людського й економічного потенціалу Русь не знала за всі століття історичного розвитку держави. Насамперед це стосується міст і поселень, що були на шляху військових походів монголів. Походи супроводжувалися масовою загибеллю людей, представників державної еліти, мешканців міст, що були задіяні в міських високорозвинених сферах ремесла та торгівлі, воїнів; руйнацією укріплень, житлових і побутових будівель тощо. Частина населених пунктів так і не поновилися. Зникли й деякі категорії ремісничої продукції, насамперед ті, що були призначені на задоволення елітарного попиту. Припинився випуск давньоруських грошових одиниць – гривень. На деякий час перервалося постачання імпортних товарів, значно понизилась інтенсивність торгівлі [21, с. 5 – 11]. Система політичного

контролю та вилучення значної частини національного продукту шляхом сплати податків Золотій Орді, ставала на заваді швидкому відновленню південноруських земель. Перспективи державотворення, розбудови влади, переходу на нові рейки прогресивного економічного та культурного розвитку, європейської університетської системи та інших важелів подальшого цивілізаційного розвитку були сповільнені, ускладнені вторгненням і пануванням монголо-татар.

Але як свідчать дослідження останніх десятиліть, безпосередні й довготривалі наслідки монгольської навали “не були настільки апокаліптичними та прямолінійними”, як це здавалося багатьом історикам.

На думку Г.Ю. Івакіна, найбільші “державно-політичні та культурно-політичні зміни”, що відбувались у Євразії, були викликані “цілим комплексом найважливіших глобальних загальноісторичних причин, які торкалися всієї Європи та більшої частини Азії, а не лише тільки одним воєнним походом хана Батія” [11, с. 61]. Як слушно відзначив М.А. Макаров, “Разючий монгольський удар, який хронологічно збігся із періодом внутрішніх історичних зсувів, загострив і прискорив їхній перебіг, але не був єдиною причиною зафіксованих дослідниками трансформацій” [21 с. 10].

На думку Г.Ю. Івакіна, в Півдній Русі продовжуються давньоруські традиції, зберігається глибинна загальнокультурна основа [11, с. 65]. Не дивлячись на те, що Ординці заважали піднесенню влади в Русі й побудували опосередковану систему управління за допомогою ярликів, формою внутрішнього державно-політичного устрою південноруських земель залишалися князівства. Специфіка природно-географічного простору півдня Східної Європи з великими територіями, придатними для кочового скотарства, дозволила монголам контролювати внутрішню ситуацію на Русі без розміщення на її території великих гарнізонів, що безперечно мало велике значення для існування традиційних адміністративно-політичних структур і економічного розвитку [19, с. 477].

Як свідчить порівняльний аналіз історико-культурних процесів і напрямів змін, у давньоруському суспільстві першої половини XIII ст. і ситуації, що фіксується за результатами досліджень пам'яток другої половини XIII – першої половини XIV ст., можна помітити продовження процесів формування нової економічної моделі розвитку Русі, оформлення специфіки південноруських територій. Йдеться про подальше опанування вододілів, формування нового культурного ландшафту з поступовим залученням смуги чорноземів. Завдяки поступальним змінам агротехніки все це створювало реальну можливість не лише виконати умови постачання продуктів землеробства золотоординським податківцям, але й надавало надію на економічне відродження. Поступовий прогрес у розвитку техніки та технології землеробства на українських землях не припинився й продовжився в наступний період литовсько-руської державності. Варто відзначити, що він був синхронним технологічному розвитку країн Європи, що не постраждали від монгольської навали. Перебіг воєнно-політичних подій не збігається з етапами еволюції в аграрному секторі, не зупиняє розвиток технологій виробництва масових видів продукції ковальства, основних тенденцій змін формальних особливостей кераміки, що простежується за матеріалами типологічних класифікацій [20, с. 175; 3, с. 76 – 77].

Продовжили своє функціонування всі центри земель і багато інших міст, які не потрапили до шляху монголів або не зазнали значної руйнації.

Розпочинається й заснування нових міст, які відомі за писемними джерелами та археологічними розкопками. Після монгольської навали південноруські землі залишалися природно-географічною, економічною та

етнокультурною основою становлення України. Саме до них у літописах та актових документах XIII – XVII ст. вживається ця назва [25, с. 206].

Головним містом південноруських земель, культурною столицею та релігійним символом Русі був Київ [10; 11]. Життя продовжувалося в усіх історичних районах міста. Мінімальними були втрати пам'яток монументального мистецтва. Як вважає Г.Ю. Івакін, у “монголів не було причин для знищення православних храмів” [11, с. 63]. Православне духовенство користувалося підтримкою золотоординських правителів і було єдиним станом, який не обкладався податками. Але нестача коштів у наступні десятиліття після навали заважала підтримувати храмові будівлі в належному стані.

Київ був і центральним складом, і перевалочним пунктом торгівлі по осі північ – південь з широким переліком товарів, зокрема торгівлі хутром, збіжжям і сіллю [12, с. 203 – 214]. У 1246 – 1247 рр. в Києві перебували купці з найбільших торгівельних міст Заходу та Сходу. [10; 11, с. 62]. Перераховані Плано Карпіні купці походили з найбільших європейських і близькосхідних торговельних центрів, зокрема з Генуї та Венеції. Це є безперечним доказом швидкого відновлення міжнародних торговельних контактів Русі [10, с. 200 – 201; 35, с. 216]. За висновками Г.Ю. Івакіна, “одним з головних напрямків київської торгівлі залишався Південь (Крим, Туреччина, Балкани, країни Близького Сходу). Переважно через Київ здійснювалася торгівля з Півднем і частково зі Сходом російських князівств, білоруських і прибалтійських земель” [10, с. 201 – 202].

Включення східноєвропейського ареалу до кола безпосередньої залежності та контролю Золотої Орди призвело до суттєвих змін у напрямках і масштабах контактного середовища. Так, у традиційному східному напрямку відбувається зміщення орієнтації від арабських країн та Візантії на тюрко-монгольський світ, зцементований імперією Чингізхана [14, с. 361]. На думку В.Ю. Ковалю це нове політичне утворення “...принципово змінило економічну та культурну ситуацію в Євразії і створило умови для прямих зв'язків між країнами, які ніколи раніше між собою не контактували (наприклад, між Китаєм та Руссю)” [14, с. 361]. Ще ніколи Східна Європа не була так пов'язана з цим напрямком, як з початку золотоординського володарювання.

Відбуваються певні поступальні зміни в розвитку матеріальної культури другій половині XIII ст. – першій половині XIV ст. Зберігаються традиції давньоруської металургії заліза та ковальства. Асортимент господарських і побутових виробів, інструментів був достатньо широким. Відбулося вдосконалення технології виробництва відповідно до функціональних вимог, подальша стандартизація виробів [2, с. 4 – 65]. У XIV ст. продовжується розвиток форми лемешів, збільшення розмірів плужних ножів, вдосконалення ножів широкого вжитку, перехід до прямокутних за формою кресал тощо.

Дослідження останніх років засвідчують продовження в цей період розвитку кольорової металургії, зокрема ювелірної справи, але з новими тенденціями [21, с. 10]. На зміну “пишному” стилю попереднього періоду приходять “площинний” стиль [9, с. 288]. Як відмічає Н.В. Жиліна, “матеріал останніх передмонгольських і перших післямонгольських років засвідчує тенденцію розвитку підвісного ярусу убору”, що добре простежується за ливарними формами з тайника Десятинної церкви та іншими знахідками [9, с. 282 – 283]. У філіграні XIV ст. простежується перехід до спірального стилю, елементи якого нагадують візантійські та сельджуцькі мотиви. У Києві продовжується виробництво квадрифолійних енкалпціонів при Печерському монастирі [10, с. 168]. Але потрясіння, пов'язані з монгольською навалою, мали негативний вплив і на розвиток кваліфікованого міського ремесла. На

думку Г.Ю. Івакіна, "...у значний мірі відбувся "інформаційний розрив" між генераціями київських ремісників" [11, с. 198].

Порівняльний аналіз пам'яток другої половини XIII – XIV ст. по регіонах південноруських земель з пам'ятками Південної України свідчить про близький типологічний склад деяких артефактів, зокрема прикрас, та стійкі стилістичні прояви формальних ознак і декоративних елементів (сережки, бубонці, браслети, деякі типи намистин). Вони розповсюджуються у колі різних етнічних спільнот, зокрема слов'янського, аланського, тюркського походження, незалежно від конфесійної належності і є ознакою тенденцій стилю, моди на певні типи прикрас.

У гончарстві продовжується формування нових формальних ознак посуду: продовжується потовщення краю вінця у вигляді валика різної конфігурації [3, с. 67 – 77]. Знахідка фрагментів таких горщиків у закритому комплексі Комарівського поселення разом з татарським дирхемом 1363 – 1365 рр. дозволяє віднести цей посуд середини XIV ст. [4, с. 39 – 40, 45]. З початку XV ст. фіксується поява нової техніки виготовлення кераміки (витягування з одного шматка) та оздоблення [37, с. 115 – 117], фіксуються нові види посуду, зокрема столового, що пов'язано з тенденціями прозахідної культурної орієнтації часів занепаду Золотої Орди [38, с. 20 – 21]. Після скорочення виробництва кераміки з поливою в середині XIII – XIV ст., фіксується наступний етап розвитку.

Відбуваються зміни в надходженні привізного посуду. За спостереженням В.Ю. Ковалю, з середини XIII ст. припинилося масове ввезення амфор візантійського культурного кола. Але візантійський полив'яний посуд надходив як на початку золотоординського часу (друга половина XIII – початок XIV ст.), так і надалі в XIV – XV ст. Насамперед, йдеться про кераміку сграфіто, яка потрапляла з візантійських і місцевих центрів виробництва Криму, з Аккермана та Азака, де відомі гончарні майстерні [14, с. 364]. До Києва продовжував надходити полив'яний посуд сграфіто з Херсонеса та західно-причорноморських центрів, про що свідчать знахідки з розкопок на території Києво-Печерського монастиря [8, с. 167 – 186; 36, с. 67– 71; 10, с. 203].

Продовжує надходити кераміка сирійського та іранського походження, зокрема люстрові фаянси, а також кераміка з кашину, представлена в посудинах та намистинах, але переважна частина східного імпорту надходила в Північно-Східну Русь. Кашинний посуд з бірюзовою поливою, знайдений у Києві в незначній кількості, пов'язаний з південно-західним напрямком – Придунав'ям, Подністров'ям і Кримом [36, с. 67 – 71; 8 с. 167 – 186; 10, с. 203]. Незначний обсяг золотоординської кераміки в литовсько-руських землях у другій половині XIV ст. свідчить про її надходження "...не стільки торговими шляхами, скільки в якості особистого майна приватних осіб" [13, с. 17]. На відміну від північно-східних районів, на півдні руських земель проглядається переважання надходження посуду з Північного Причорномор'я та Близького Сходу.

Трансформації, які торкаються соціально-економічних основ суспільного розвитку та матеріальної культури, розпочалися ще до навали і мають в основі цілий комплекс причин внутрішнього характеру. Цілком слушною є думка М.А. Макарова, який говорить, що між культурою в другій половині XII й першій половині XIV ст. "...очевидні глибокі якісні відмінності...". Серед найсуттєвіших він відмічає: "...вихід з ужитку значної частини повсякденних речей, які складали матеріальний світ Давньої Русі". До останніх належать ті, що були "...індикаторами її культурної своєрідності та достатку". По-друге, "...це припинення або згасання ряду ремесел" з виробництва речей для еліти

давньоруського суспільства. По-третє, це “відмова від деяких культурних символів попередньої доби”, таких як “...парадне жіноче вбрання...”, і “...нарешті, формування нового культурного ландшафту з новою організацією розселення”, про що йшла мова вище [21, с. 5].

З формуванням федеративного утворення Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, у Руську частину, як відомо, входили й території південноруських князівств з провідним положенням Київського князівства. На його чолі стояв талановитий православний князь Володимир Ольгердович Київський, засновник київської династії [10, с. 248]. Його матір'ю була Марія Ярославна Вітебська (донька Ярослава Васильовича), яка походила з полоцької гілки руських князів. За часів Володимира відбувається піднесення економічного розвитку князівства, відновлена чеканка монет. Нумізматичні матеріали XIV – XV ст., до яких належать руські, львівські, київські та сіверські монети території українських земель, надходження в обіг золотоординських, чеських, польських, молдавських, гирейських, генуезьких та інших, а також наслідування окремих типів золотоординських монет, свідчать про те, що внаслідок Синьоводської битви 1362 р. “були створені політичні передумови для кардинальних зрушень економічного характеру” [16, с. 96; 17, с. 52, 54]. Одним з факторів сприяння поступальному процесу постало й значне розширення території Київського князівства після перемоги в битві під Синіми водами.

Таким чином уже з другої половини XII в системі політичного, економічного та культурного розвитку Південної Русі спостерігаються істотні перетворення зі збереженням ознак попереднього періоду, що існував ще до монгольської навали. Тому співвідносити всі зміни в її історико-культурному розвитку з останнім періодом не можна.

Зовнішні чинники, навіть надзвичайно складні за своїм характером, як монгольська навала, наступна політична залежність і економічна експлуатація не припиняють поступального розвитку та історичної спадкоємності, але уповільнюють, ускладнюють процес державотворення, економічного розвитку, орієнтації на передові європейські тенденції. Яскравим проявом розвитку цього періоду є рівень агротехніки, який дозволяє розширювати орний простір, із включенням чорнозему, подальший розвиток комплексного сільського господарства. Обидва чинники мали істотне значення в умовах великої селянської країни для стабілізації основи економіки, яка залишалася аграрною, та її подальшого розвитку. Зростання значення міст проявилось у відновленні урбанізаційних процесів: виникнення нових міст та розбудова існуючих, що простежується за археологічними матеріалами Подніпров'я вже наприкінці XIII – на початку XIV ст. Але розвиток багатьох необхідних чинників для європеїзації міських структур був уповільненим, і не відповідав потребам того часу.

Продовжував існувати й адміністративно-політичний поділ на окремі князівства та поняття спільної Руської землі, яке визначене, зокрема, в загальновідомому Списку Руських міст далеких і близьких кінця XIV ст. Не дивлячись на зміщення Володимира Ольгердовича з київського столу у 1394 р., Київ залишається в центрі боротьби польських та литовських політичних сил, що підкреслює його значення. Київське князівство було відновлене в 1430 р. й остаточно ліквідоване лише в 1471 р. Отже, князівська політична структура зберігається з деякими перервами до цього часу, зі збереженням значення Києва у політичному, соціально-економічному, культурному та духовному сенсі.

Але, на жаль, в той час, коли на Північному Сході ліквідація роздроблення князівств наприкінці XV на початку XVI ст. призводить до утворення

централізованої держави, подальший розвиток південноруських князівств з ліквідацією удільної системи не мав перспектив на створення власної державності внаслідок несприятливих зовнішньополітичних обставин та утворення Речі Посполитої, в яку були включені українські землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беляев Л.А. Стилевые элементы в материальной культуре XIII века. // Русь в XIII в., М., 2003. – С. 265 – 277.
2. Беляева С.А., Недопако Д.П. О металлообработке в XIII – XIV вв. в Посеймье // Использование методов естественных наук в археологии. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 49 – 65.
3. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. – К., 1982. – 114 с.
4. Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X – XV ст. – К.: Наук. думка, 1995. – 110 с.
5. Біляєва С.О., Пашкевич Г.О. Про розвиток зернового господарства Середнього Подніпров'я у XIII–XIV ст. // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 37 – 47.
6. Біляєва С.О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я в X – XIV ст. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 82 – 86.
7. Біляєва С.О. Актуальні аспекти моделювання системи сільського господарства Південної Русі X – XIII ст.// Наукові записки з української історії – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 32 – 37.
8. Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987 – 1988 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. – К., 1993. – С. 167 – 186.
9. Жилина Н.В. Русская филигрань до и после татаро-монгольского нашествия // Русь в XIII веке. – М., 2003. – С. 279 – 289.
10. Ивакин Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – 271 с.
11. Ивакин Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. – М. : Наука, 2003. – С. 59 – 65.
12. Ивакин Г.Ю., Балакин С.А. Предварительные итоги археологических исследований 2005 г. на территории Киевского Арсенала // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. – Судак, 2006. – Т. 2. – С. 159 – 167.
13. Коваль В.Ю. Керамика Востока и Византии на Руси (конец IX – XVII ст.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 “Археология” – М., 1997. – 22 с.
14. Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси в XIII веке / В.Ю. Коваль // Русь в XIII веке. – М : Наука, 2003. – С. 361 – 371.
15. Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси IX – XVII века., Наука – М., 2010. – 270 с.
16. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя : студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 95 – 101.
17. Козубовський Г. Проблема датування українських старожитностей XIV – XV ст. за монетними знахідками. // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Кіровоград., 2006. – С. 51 – 58
18. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX – XIII вв. М. Л., 1954. – 156 с.
19. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. Восточная л-ра РАН. – М., 2006. – 540 с.
20. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 174 – 181.
21. Макаров Н.А. Русь в XIII веке : характер культурних изменений // Русь в XIII веке. – М. : Наука, 2003. – С. 5 – 11.

22. Макарова Т. И. Поливная посуда: из истории керамического импорта и производства древней Руси. – М. : Наука, 1967. – 128 с.
23. Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси. – М., 1972. – 12 с., 8 табл.
24. Моця А.П., Халиков А.Х. Болгар-Киев : пути, связи, судьбы. – К., 1997. – 192 с.
25. Моця О.П. Південна “Руська земля” – К. : Корвин Пресс, 2007. – 262 с.
26. Полное собрание русских летописей. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – М., 1962. – 579 с.
27. Полное собрание русских летописей. – Т. 15., Тверской сборник. – М., 1965. – 503 с.
28. Полное собрание русских летописей. – Т. 4. – Ч. I.: Новгородская IV летопись. – М., 2000. – 728 с.
29. Пуцко В.Г. Сакральное искусство Руси перед монголо-татарским нашествием: результаты и перспективы развития // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2005. – Вып. 7. – С. 3 – 10.
30. Пуцко В.Г. Золотарство Давнього Києва. // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 47 – 60.
31. Село Київської Русі. – К., 2003. – 232 с.
32. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды . – СПб., 1884. – Т. 1. – 564 с.
33. Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1987. – 246 с.
34. Толочко П.П. Русь– Мала Русь – руський народ у другій половині XIII – XVII ст. // Київська старовина, 1993, № 3. – С. 3 – 14.
35. Томілович Л.В. Наддніпрянська ланка торгового шляху схід-захід в XIII – сер. XVI ст. // Vita Antiqua. – К., 1999. – № 2. – С. 215 – 222.
36. Харламов В.А. Гончар В.Н. Хозяйственно-бытовой комплекс XIII – XIV вв. на территории Киево-Печерского монастыря // Древняя история населения Украины – К., 1991. – С. 67 – 76.
37. Чміль Л.В., Оногда О.В. До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII – початку XVI ст. // Праці Центру пам’яткознавства. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 104 – 132.
38. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя : студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 8 – 26.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біляєва Світлана Олександрівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інститут археології НАН України.

Наукові інтереси: проблеми історії та археології Давньої Русі, Золотої Орди та Османської імперії, взаємовідносини східних слов’ян та тюрків.